
**„ЧЕРНИЯТ ЯНУАРИ“ В БАКУ – 1990, КАРАБАХСКИЯТ
КОНФЛИКТ И РАЗПАДАНЕТО НА СЪВЕТСКИЯ СЪЮЗ**

Теодор ДЕЧЕВ*

**„THE BLACK JANUARY“ IN BAKU – 1990, THE KARABAKH
CONFLICT AND THE DISSOLUTION OF THE USSR**

Abstract: *The paper concerns one of the most dramatic episodes in the dissolution of the USSR, which took place on the 20th of January 1990 – the so-called „Black January“ in Baku, Azerbaijan. The article analyses the precedents of crushing mass events and demonstrations in the USSR through the so-called „Perestrojka“ period – the „Zheltokan“ December uprising in the Kazakh SSR and the crackdown on a mass opposition rally in Tbilisi in April 1989. The trampling of Stalin’s supporters in Tbilisi with tanks in March 1956 was analyzed as well. The connection between the Nagorno-Karabakh conflict, the total inability of the communist government in Baku to protect the Azerbaijan population in Nagorno-Karabakh and the rise of the Azerbaijan national movement is taken into account in the analysis. The confrontation between the communist governments of the Armenian SSR and the Azerbaijan SSR at highest level in the USSR is described and analyzed. The fall of the Berlin Wall in November 1989 and the demolition of the barbed wire enclosures at the border between Iran and the Nahichevan ASSR of the Azerbaijan SSR in December 1989 are evaluated as the final catalysts, accelerators and detonators of the violence of the Soviet Army, which stormed Baku. The hypothesis that the escalation of ethnic tensions in the USSR through the „Perestrojka“ period is a result of the attempts of the secret services elites to rule the*

* Авторът е доцент, доктор във Висшето училище по сигурност и икономика – Пловдив.

state through „chaos management“ is mentioned and analyzed. „Black January“ is a point of no return – it paved the way to the Azerbaijan independence.

Key words: *Azerbaijan, Armenia, Baku, Nagorno Karabakh, Karabakh conflict, USSR, violence*

На 20 януари 2020 г. се навършват 30 години от едно от най-големите престъпления на съветския политически елит и на въоръжените сили на СССР спрямо собствения им народ – щурмуването на столицата на тогавашната Азербайджанска ССР – Баку. Събитията от нощта на 20 януари 1990 г. напълно основателно са известни в най-новата история като „Черният януари“ или като „Кървавият януари“.

Станалото в Баку е много важен епизод не само от азербайджанската история, но и от световната. Освен че бележи един от върховете на безотговорно и безжалостно насилие над невъоръжено население в Съветския съюз, „Черният януари“ е и един от „реперите“, от историческите ориентири, които бележат разпадането на СССР. Насилието от нощта на 20 януари 1990 г. е момент, от който вече няма връщане назад („point of no return“).

Смазването на съвсем неопитната, слабоорганизирана и едва излизеща на историческата сцена политическа опозиция в столицата на Азербайджан спада към т.нар. „асиметрични действия“. Тя е свръхреакция на действия, които са вбесили централната власт, но не са свързани с насилнически действия срещу нея. Съветската власт и съветската военщина са едновременно възмутени и силно уплашени от рязкото надигане на националното движение в Азербайджан.

Независимо че до този момент „неформалите“ в Азербайджан не са влезли в конфронтация с централната власт в Москва, съветските власти се нахвърлят върху тях и целокупното гражданство на Баку с огромна ненавист и бруталност. Няма да пишем, че извършеното от съветските въоръжени сили в Баку е „безпрецедентно“, защото, както ще се види по-нататък, прецеденти има. При това прецеденти, от които струят кръв и безскрупулност.

В Баку загиват повече от 100 мирни жители. Безстрастната статистика ще запише най-различни факти, които изцяло ще опровергаят официалните версии за случилото се. Министърът на отбраната на СССР Дмитрий Язов, който по-късно ще завърши безславна кариерата си като един от неуспелите превратаджии от т.нар. „Държавен комитет по извънредното положение (ГКЧП)“, ще заяви, че срещу нахлулите в Баку съветски войски са стояли 40 хил.

азербайджански бойци, привърженици на „Народния фронт на Азербайджан“, които са били въоръжени с автоматично оръжие.

За негово нещастие журналистите от всички съветски средства за масова информация, които са в Баку по време на шурма на Съветската армия, свидетелстват, че азербайджанците почти не са били въоръжени. В крайна сметка от населението са конфискувани едва 84 бр. огнестрелни оръжия, които са ловни, преправяни и най-вече... самоделни [29].

По повод на масовите граждански протести в Баку кореспондентът на флагмана на перестройката – вестник „Литературная газета“, пише: „Армията отговори. Тя отговори повсеместно, макар и в огромната си част неадекватно“ [25].

Нахлуването на Съветската армия в Баку отговаря на стандартите за превземане на вражески град, а не за „умиротворяване“ на собствен. Самият министър Язов е заплашил своите подчинени, че „ще видят чудо“, ако не „превземат града“. Някои военни командири са силно изненадани от подобна лексика. От нея се вижда, че министърът на отбраната смята, че столицата на Азербайджанската ССР е в ръцете на някакъв враг.

Това разбиране и настроение се пренася и върху личния състав. Войниците разглеждат мирното население като противник и стрелят с автомати и картечници по минувачите [10]. Още тогава излиза наяве един парадоксален факт, който показва, че стрелбата в повечето случаи е хаотична и с цел да тероризира населението като цяло, а не да се „респектират протестиращите“ – никой от организаторите на пикетите и барикадите в Баку, които, разбира се, са на първата линия, НЕ загива [25].

В момента на обявяването на извънредно положение в Баку е установено, че само 42-ма души от убитите са били на барикадите и пикетите. Още 9-има души са били убити, докато са оказвали помощ на ранени след разкъсването на барикадите от танковете и бронетранспортърите [5].

Жителите на Баку са в шок, защото воините от Съветската армия стрелят без колебание по линейките, които летят из града, опитвайки се да откарат ранените в болниците. Още по-шокиращо обаче е, че армията стреля и по служителите на местната милиция [11].

Между различните автори – очевидци на събитията, има забележително единодушие по отношение на изключителната жестокост, проявена към жителите на Баку. Тук свидетелствата съвпадат, независимо от къде идват и кого представляват очевидците. Един от най-добросъвестните изследователи на Закавказието –

Томас де Ваал, към когото се отнасят с еднакво уважение азербайджанци, арменци и руснаци, пише: „Танковете пропълзяха през барикадите, мачкайки по пътя си автомобили и даже линейките на „Бърза помощ“. По думите на очевидци войниците са стреляли по бягащите хора и са доубивали ранените. Автобус с мирни жители е бил обстрелян и много от пътниците, в т.ч. и едно 14-годишно момиче, загиват“ [7].

Има и други подобни свидетелства: „Бойните машини газеха всякакъв автотранспорт, който им се изпречеше на пътя, без значение кой е в него. Така например на Тбилиския проспект беше обстрелян лек автомобил. Един от танковете зави рязко и го смачка. Едно 13-годишно момче, което беше между пътниците, изскочи от колата и се опита да се скрие на безопасно място, но беше убито с изстрел в гърба“ [11].

Дмитрий Фурман и Али Абасов пишат: „Въвеждането на войските [в Баку] се съпровождаше с крайна жестокост – стреляха по всяка движеща се цел и просто по тъмните преки улици и по прозорците на къщите. При обявяването на извънредното положение вече бяха убити 82-ма души, преобладаващата част от които нямаха никакво отношение към пикетите. След това загинаха още 21 души. От 82 трупа на загинали от огнестрелно оръжие на 44 души входните отверстия на раните бяха откъм гърба. Имаше и убити с удари с щик в гърба“ [22].

Очевидците смятат и свидетелстват, че армията се е опитала да прикрие извършените жестокости: „От многобройните показания на свидетелите се вижда, че военните са се опитвали да скрият следите от извършените деяния, като са извозвали от мястото на събитието обезобразените, размазани от военната техника трупове и отделни части от тела“ [11].

В крайна сметка оказва се невъзможно да се скрие грозната истина. Очевидецът Юсиф Аллахвердиоглу Садъгов (Юсиф Аллахверди оглы Садыгов) разказва, че от един от убитите граждани е била открита само дясната ръка и тя е била погребана на гробището.

ВСЪЩНОСТ КАКВО И ЗАЩО СЕ СЛУЧВА В БАКУ НА 20 ЯНУАРИ 1990 Г.?

Откъде идва тази ярост и нечовешка злоба, с който валякът на военната машина е хвърлен върху столицата на Азербайджан? Отговорът е, че тези трагични събития имат и „общосъюзен“ и регионален контекст. Зверските изстъпления на съветския генера-

литет и партийните лидери са провокирани както от събития в Азербайджан, така и от общата картина на раздиращия се от проблеми и противоречия Съветски съюз.

Всеки социолог ще потвърди, че т.нар. „корелационна теория“ може да установи по безспорен начин връзката между две събития, но съвсем не е задължително да се установи кое е причина и кое е следствие. По подобен начин през периода 1985 – 1990 г. е трудно да се каже дали възходът на националните движения в Съветския съюз е предизвикал неговото разпадане, или безкрайното задълбочаване на икономическите и социалните проблеми в СССР е генерирало изригване на националистическа енергия в отделните републики от „периферията“. На всичко отгоре в повечето случаи националните проблеми и социалните неблагоприятия влизат в „синергична връзка“ и взаимно допълнително усилват въздействието си.

СССР излиза от т.нар. „петилетка пышных похорон“ („петилетката на пищните погребения“), през която са си отишли трима генерални секретари на КПСС – Леонид Брежнев, Юрий Андропов и Константин Черненко, силно отслабен. Аномията в държавата, разкъсването на социалната тъкан, огромното разминаване между пропаганда и реалност, загубата на икономическото и военното съревнование със Запада принуждават новия генерален секретар – Михаил Сергеевич Горбачов, да обяви нов курс – т.нар. „перестройка“.

Когато се говори за „перестройката“, хората обикновено я свързват с прокламираната „гласност“ – един вид свеждат „перестройката“ до правото да се говори (или да се дърдори) свободно. Много малко хора обаче си спомнят, че в рамките на перестройката е обявена една изключително важна цел – изграждането на правова държава. Както впоследствие се вижда, да се изгради правова държава върху тоталитарна основа е невъзможно, а за демократизация на режима времето така и не достига.

Но твърде много хора взимат напълно насериозно заявеното на най-високо партийно и държавно равнище и започват да поставят въпроса за законността на едно или друго действие и да се противопоставят на произвола на властите – най-вече на произвола на партийния елит. От тук до серията верижни конфликти, които ще последват, е само една крачка. Противенето на произвола в съчетание с огромните социални проблеми и етническите и междунационалните конфликти изгражда „стратегическия триъгълник“, който ще генерира поредица трагедии през годините на залеза на СССР.

В случая с Азербайджан и с трагедията в Баку от януари 1990 г. не може да не се подчертае дебело, че възходът на националното движение в страната е катализиран много сериозно от конфликта в Нагорни Карабах, където арменските сепаратисти поискват отделянето на Нагорно-Карабахската автономна област (НКАО) от Азербайджанската ССР и присъединяването ѝ към Армeнската ССР. Започва обединително движение, известно с арменското си название „Миациум“. Градусът на напрежението нараства с всяка група азербайджански бежанци, пристигащи от Нагорни Карабах. Така се стига до създаването на „Народния фронт на Азербайджан“, а впоследствие и до разделянето му на радикално и умерено крило.

Партийният елит в центъра, към който можем спокойно да отнесем и върхушката на военната каста, е изключително притеснен от явленията, изграждащи трите страни на „стратегическия триъгълник“. И така, след „Новочеркасския разстрел“ от 1 – 2 юли 1962 г., когато в гр. Новочеркасск (Ростовска област на РСФСР) при разгонване на демонстрация на стачкуващи работници от Новочеркасския завод за електрически локомотиви (Новочеркасский электровозостроительный завод – НЭВЗ) са убити не по-малко от 26 души и са ранени 87 души, в края на XX век СССР се сблъсква с истинска вълна от конфликти по „периферията“, които централната власт, службите за безопасност и особено военните потушават с изключителна жестокост.

ЛЕДЪТ СЕ ПУКА, ГОСПОДА СЪДЕБНИ ЗАСЕДАТЕЛИ...

Някой може да оспори уместността на използването на култовата реплика на Остап Бендер за заглавие на раздел, в който ще се говори за трагедии с човешки жертви. Уместността на фразата е в това, че популярният български превод на руското „лед тронулся“ – „ледът се пука“, не е съвсем прецизен. В оригиналния текст се има предвид, че „ледът тръгна“, започнал е ледоходът на топящия се лед.

И наистина много скоро след идването си на власт Михаил Горбачов ще трябва да се изправи очи в очи със суровата истина – авторитетът на властта лети надолу и е в състояние на свободно падане. Младото поколение, особено в „периферията“, открито предизвиква централната власт. Ледовете са тръгнали, политическият ледоход е започнал. Но в Съветския съюз на този, който се противопоставя на властта, обикновено му пускат кръв. При това

съвсем не с лечебна цел. „Ледът е тръгнал, но силовите фактори ще го оцветят в червено“...

ДЕКЕМВРИЙСКИТЕ СЪБИТИЯ В КАЗАХСКАТА ССР ПРЕЗ 1986 Г.

С известна условност може да се приеме, че поредицата кървави сътресения в съветската империя започва от Казахската ССР с т.нар. „Декемврийски събития“ от 1986 г.

Декемврийските събития в Алма Ата, известни още като „Желтоксан“ (названието идва от казахското Желтоксан котерилиси – Декемврийско въстание), представляват масови младежки вълнения, протекли на 17 – 18 декември 1986 г. в тогавашната столица на Казахската ССР. Масовите протести на практика преграстват във въстание срещу комунистическите власти [8].

Най-разпространеното обяснение за тези събития е, че смутите започват, след като след оставката на първия секретар на Казахската комунистическа партия – Динмохамед Кунаев, на негово място е поставен Геннадий Колбин [8].

Колбин е лична номинация на Михаил Горбачов и първи секретар на Уляновския областен комитет на КПСС(!), но кракът му не е стъпвал в Казахската ССР и той нито някога е работил там, нито е работил по проблемите на въпросната съветска република [3].

Свиканият митинг първоначално протича мирно, но е масов и многолюден. Събралите се искат на ключовия ръководен партиен пост да бъде назначен казах, а не руснак. Впоследствие митингът прераства в масови безредици и побоища. Младежките протести се разпространяват и в други градове на Казахската ССР, на първо място в Караганда.

На 16 декември 1986 г. се стига до жестоко разгонване на протестния митинг пред сградата на ЦК на Комунистическата партия на Казахската ССР. Данните за загиналите по време на разгонване на митинга от страна на вътрешните войски варират твърде широко. Броят на загиналите се сочи в интервала от 10 до 150 души.

Очевидци разказват и за издевателства след разгонването на митинга. Много млади хора, набедени за подстрекатели, са извозени далече извън града (тогавашната столица на Казахстан – Алма Ата) и са оставени там без горни дрехи. Девойките пък са били заставяни да седят на леда без панталони.

Тези свидетелства заслужават допълнително изследване (а и разследване), още повече че това отношение към млади жени е много особен подтекст. Промяната на демографската картина и на

съотношението между броя на руснаците и на казахите в Казахската ССР е смятана за една от основните причини за възникващото противопоставяне. Ето че някой е решил да спре „неблагоприятната“ демографска тенденция...

Декемврийските бунтове в Казахстан през 1986 г. са един от първите сигнали, че „центърът“ изпуска от контрол „периферията“, а прословутата „дружба между народите“ просто не работи. Протестите в Казахската ССР до голяма степен са породени и от откровената демагогия на централната власт. Говори се за „комунистически интернационализъм“, а едновременно с това казахите са третирани като „втора категория“ хора. Говори се за „коренизация“ на управленския елит в степната съветска република, а всъщност там протича непрекъсната „русификация“.

ТБИЛИСКИТЕ СЪБИТИЯ ОТ АПРИЛ 1989 Г.

„Черният януари“ в Баку е предшестван и от т.нар. „Тбилиски събития“, известни също така и като „Трагедията от 9 април“. Става дума за специална операция за разгонването на масов опозиционен митинг пред Дома на правителството на Грузинската ССР в Тбилиси.

Операцията е проведена с изключителна бруталност и крайно непрофесионално през нощта на 9 април 1989 г. от силите на Вътрешните войски на Министерството на вътрешните работи на СССР и от Съветската армия. Резултатът е впечатляващ брой човешки жертви.

Събитията в Тбилиси са изключително показателни поради факта, че и те са предизвикани от конфликт на сепаратистка основа. Ако в Азербайджан претенциите за отделяне на Нагорни Карабах и присъединяването на тази автономна област към Арменската ССР отключва противопоставянето, то в грузинския случай става дума за сблъсък с абхазкия и осетинския сепаратизъм. Видимо по това време обществеността в отделните републики има сериозни резерви към СССР като единна държава, защото всяко искане за прекрояване на вътрешните граници между съюзните републики води до военни действия и кръвопролития.

В случая конфликтът е между грузинци и абхазци. На 18 март 1989 г. в с. Лъхнъ (на руски – Лыхны) се провежда масов, 30-хиляден абхазки събор, на който се издига искане за излизане на Абхазката АССР от състава на Грузинската ССР. Абхазците претендират да получат статут на самостоятелна съюзна република, кое-

то предизвиква остро несъгласие на грузинците. Следва поредица протестни митинги, организирани от т.нар. „неформални организации“.

На 25 март 1989 г. се провежда митинг в Гали, на който присъстват 12 000 души. Пет дни по-късно, на 1 април 1989 г., следва митинг в Леселидзе. След това идва редът на Сухуми и на други градове в Грузия. Митингите като цяло са „несанкционирани“ и това предизвиква нервност сред властите [10].

На 4 април 1989 г. в Тбилиси започва безсрочен митинг. Ръководители на митинга са Звиад Гамсахурдия, Мераб Костава, Ираклий Церетели и Георгий Чантурия. И тогава, и днес те са сочени като лидери на грузинското национално движение. От тях днес е жив само Церетели, а останалите са или убити, или загиват при неясни обстоятелства.

По-късно генералният прокурор на СССР Н. С. Трубин ще убеждава публиката, че организаторите на митинга са изпълнявали заговорнически план, координиран от чужбина, създавали са въоръжени формирования, привличали са бивши участници във войната в Афганистан, както и хора, които са практикували бойни спортове, с цел да изведат Грузия от състава на СССР, да ликвидират автономните републики на територията на Грузия (Абхазия, Аджария и Южна Осетия) и в крайна сметка да вкарат Грузия в НАТО [21].

Несъмнено генералният прокурор е бил силно скандализиран от факта, че на 6 април 1989 г. на площада вече са издигнати лозунги, като „Долу комунистическия режим!“, „Долу руския империализъм!“, „СССР – тъмница за народите!“, „Долу съветската власт!“, а повече от 100 души обявяват гладна стачка [13].

Едновременно с това факт е, че от нарочно създадената от II конгрес на народните депутати на СССР Комисия на Собчак е ясно констатирано, че до момента на началото на разгонването на митинга (утрото на 9 април 1989 г.) не е имало насилие. Комисията записва в доклада си, че „в хода на разследването на са били получени някакви доказателства за реални опити за завземане на властта, не е открит нито един случай на насилие или на покушение по политически мотиви по отношение на работниците от съветските и партийните органи, на комунистите или на гражданите от негрузинска националност“ [9].

Въпреки неагресивното поведение на митинга в Тбилиси се концентрират въоръжени сили за мащабна операция. На 7 и 8 април 1989 г. в Тбилиси са били прехвърлени: IV мотострелкови полк

на дивизията „Дзержински“ (в състав 650 души), който до този момент се е намирал в Армения, в гр. Спитак, където са се преодолявали последствията от катастрофалното земетресение от същата година; полк от Въздушнодесантните войски (в състав 440 души); бойци от Пермския и от Воронежкия ОМОН (в състав 160 души) и 450 курсанти от Висшата школа на Министерството на вътрешните работи на СССР в гр. Горки (Нижни Новгород). Освен това в Тбилиси вече са били разквартирувани 650 души от мотострелкови полк на Съветската армия и са били в наличност 250 грузински милиционери [13].

Смята се, че общо в операцията са били ангажирани 2550 души, подкрепяни от 6 бронетранспортъора, 8 десантни бойни машини, 4 пожарни автомобили и 2 линейки. Също така оценката на различни разследващи случая е, че реално в разгонването на митинга са участвали около 900 войници от дивизията „Дзержински“ (Вътрешни войски) и една рота десантчици от Съветската армия.

Генералният прокурор на СССР твърди, че на 8 април част от митингуващите са „предприели действия за завземане на техника за блокиране на улиците и са нападали сътрудници на милиция и военнослужещи, в резултат на което е бил нанесен побой на 7-ина военнослужещи и 5-има милиционери“. Пак прокуратурата твърди, че е бил предприет опит за завземане на Руставския металургичен завод(!?), пресечен от охраната на комбината“ [21].

Верността на горното твърдение е под въпрос, като се има предвид, че парламентарната комисия, разследвала случая, многократно опровергава твърдения на Генералната прокуратура на СССР. Много показателно е, че заключението на парламентарната комисия ясно показва, че точно към момента на началото на операцията по разгонването на митинга събралото се огромно множество изобщо не е давало никакви признаци на агресия.

Ръководителите на операцията по разгонването на митинга са били взели решение да действат в ранното утро на 9 април 1989 г., преди изгрев слънце, очаквайки, че на площада ще има относително по-малко хора. Това очакване се оказва погрешно – на площада е пълно с хора, но събралите се не дават никакви признаци на агресия. Нещо повече, според разследването на парламентарната комисия с председател Собчак множеството точно в този момент е било под въздействието на различни призови за мирно и неагресивно поведение: „Четиридесет и пет минути преди началото на операцията към митингуващите се е обърнал Илия II – Католикос на Грузия. Изявлението на Католикоса е било изслушано при пъл-

но мълчание, като след неговия призив за благоразумие се е вдворила 7-минутна тишина, а след това е последвала обща молитва „Отче наш“. Митингуващите са запазили ред, спокойствие и не е имало видими признаци на страх: много [от присъстващите] са пели и са танцували. След това думата е взел един от лидерите на неформалите – Церетели И[ракий], с призив да не се разотиват, да не оказват съпротива, да запазят спокойствие и най-добре да седнат („седналите не ги бият!“), което е и било направено от мнозина, най-вече в района на стълбището на Дома на правителството. Той е завършил призива си в 3:59 часа. В 4:00 часа генерал-полковник Родионов И. Н. е отдал заповед да се започне операцията по изтласкване [на митингуващите]“ [9].

Парламентарното разследване напълно разобличава твърдението на командващия Кавказкия военен окръг генерал-полковник Игор Николаевич Родионов, според когото, ако митингът не е бил разгонен, е щял да „започне щурм на зданието“ на ЦК на Комунистическата партия на Грузинската ССР, което вече е било „подготвено за отбрана“(!). Поради това е било „страшно да се помисли колко убити и ранени би имало тогава“.

Единственият аргумент в полза на някаква основателност на твърдението на генерал-полковник Родионов, че с разгонването на митинга е предотвратена по-голяма катастрофа, е фактът, че подобен прецедент в историята на Грузинската ССР вече има. Колкото и парадоксално да звучи, става дума за разстрела на митинг на привържениците на Сталин, насочен срещу промяната на отношението към последния, санкционирана със знаменития доклад на Никита Сергеевич Хрущов от 25 февруари 1956 г. [4; 12].

ИНТЕРМЕДИЯ. АКО ТРЯБВА, В СССР ГАЗЯТ С ТАНКОВЕ И СТАЛИНИСТИТЕ... ТБИЛИСИ, МАРТ 1956 Г.

На 4 март 1956 г. пред паметника на Сталин в Тбилиси започва митинг, който продължава и през следващите дни. Настроението е крайно приповдигнато.

На 5 март 1956 г. по повод на годишнината от смъртта на Сталин студенти и работници шестват по улиците на Тбилиси с лозунгите „Ленин – Сталин“ и „Няма да допуснем критика на Сталин“. По бул. „Руставели“ минава демонстрация с портрети на Сталин, като участниците карат пешеходците, които срещат, да си свалят шапките пред портретите, а водачите на автомобили – да свирят с клаксоните си.

По неочакван начин в протестите е въввлечен и маршал Чжу Де – един от най-близките хора на Мао Цзе Дун. След участието си в XX конгрес на КПСС китайският пълководец си почива в Тбилиси. Няколко хиляди демонстранти се отправят към местопребиваването му и се обръщат с призив „да защити името на Сталин“. Чжу Де откликва и на два пъти приветства протестиращите студенти и се среща с техни представители. Твърди се, че член на китайската делегация дори е говорил на един от протестните митинги [12].

На 9 март 1956 г. в Тбилиси вече са въведени части на Съветската армия. Развръзката настъпва около полунощ. Всичко започва съвсем невинно – няколко души се опитват да влязат в Дома на съобщенията (пощата на Тбилиси), за да изпратят поздравителна телеграма до Вячеслав Молотов по повод на рождения му ден. Те са арестувани от войниците. Демонстрантите се втурват, за да ги освободят, но военните откриват огън с картечници от прозорците на Дома на съобщенията. Според данни от архивите на Министерството на вътрешните работи на Грузия там са убити 27 души. Незабавно пристигат камиони, с които трупове са извозени. Извозени са и многобройните ранени [12].

Очевидецът на тези събития – проф. Гулиа, разказва: „Не помня вече по каква причина сред „инициативна група“ в тълпата възникна желанието да изпратят телеграма на Молотов. От тълпата се отделиха четирима души – двама юноши и две девойки се приближиха към охраната. Веднага ги хванаха, извиха им ръцете и ги вкараха в Дома [на съобщенията]. Не трябваше да правят това. Тълпата се хвърли през улицата, за да ги отърве. (...) И от прозорците на Дома на съобщенията изведнъж заработиха картечници.

По-нататъшната картина ме преследва цял живот. Наоколо започнаха да падат хора. В първите минути те по някаква причина падаха мълчешката, не чувах никакви викове, само трясъкът на картечниците. След това изведнъж една от картечниците пренесе огъня върху огромния чинар, който растеше срещу Дома на съобщенията (...) според мен той и сега още си седи там. На дървото естествено седяха момченца. Мъртви деца се посипаха от дървото като зрели ябълки от ябълково дърво. С тежко тупване“ [4].

Другият тежък сблъсък е на крайбрежната улица на р. Кура. Там демонстрантите са газени с танкове и бронетранспортъри. От огъня на армията и под веригите на танковете загиват между 60 и 150 души. Някои демонстранти се опитват да се спасят, като скачат от високия бряг в р. Кура, но повечето са буквално размазани и отнесени от реката [12].

Според Гулиа броят на жертвите на крайбрежната улица са много повече. Той пише: „По пътя към къщи видях как танковете газят тълпата на моста над р. Кура. Посредата на моста се беше струпала виеща тълпа, а от двете ѝ страни я притискаха танкове. Обезумелите хора скачаха от огромна височина посред нощ в реката. В тази нощ загинаха около 800 демонстранти. Трупите на загиналите, най-вече юноши и девойки, още три дни след това изплуваха надолу по течението на Кура. Някои бяха извадени чак в Азербайджан. На много от телата освен от куршуми имаше рани и от щикове“ [4].

Загиналите са погребани тайно, като на гробищата са допуснати само близки роднини. Докато са в болниците, ранените са под охраната на милицията. Заради участието си в протестите са задържани 375 души, между които 34-ма членове на КПСС и 165-има комсомолци. Осъдени са 39 души [12].

ВРЪЩАНЕ В ТБИЛИСИ ПРЕЗ 1990 Г.

Както вече казахме, през 1990 г. разследването на парламентарната комисия с ръководител Собчак опровергава тезата за всякакви агресивни намерения на протестния митинг в Тбилиси. Най-вероятно генерал-полковник Игор Родионов се защитава, твърдейки, че разгонването на митинга е предотвратило по-голямо кръвопролитие.

Но все пак, ако е имал предвид случая със смазването на протестите „в защита на доброто име на Сталин“ през март 1956 г., може би трябва да му дадем известно право. Съветската тоталитарна машина изобщо не жали своите граждани – стреля в тях залпово, трови ги с бойни отровни вещества, газе ги с гъсениците на танковете си, независимо какъв е конкретният повод. Няма значение дали протестът е в защита на Сталин, или в защита на демокрацията...

При разгонването на митинга в Тбилиси в ранното утро на нощта на 8 срещу 9 април 1989 г. картучници не загърмяват. Използвани са гумени палки (с дължина 73 см), „малки пехотни лопатки“ (често наричани погрешно „сапърни лопатки“) и бойното отровно вещество „Черёмуха“ [13].

Названието на сълзотворното средство „Черёмуха“ идва от много ароматния храст от семейство розоцветни, познат в България като птица череша (*Prúnus rádus*), известен при англичаните като майско дърво. От химическа гледна точка става дума за хло-

рацетофенон (CN) – бойно отровно вещество от групата на сълзотворните вещества (лакриматори). В днешно време използването на хлорацетофенона като полицейско средство е много ограничено поради високата му токсичност. То се замества от по-безопасни сълзотворни вещества, като CS, CR, OC и др.

В статията на кореспондента на руската секция на BBC Артъом Кречетников е отбелязано, че „както е било установено в хода на разследванията, изпълняващият длъжността „командир“ на IV пехотен полк – подполковник Бакланов, самостоятелно е разрешил на подчинените си да използват 4 гранати с по-силния газ „Си Ес“ (CS – бел. авт.)“ [13].

Тук може да се каже, че или в разследването, или в статията е допусната фактическа грешка или поне доста спорно твърдение – лакриматорът CS е по-малко токсичен от хлорацетофенона – CN. Така или иначе няколко дни поред властите не признават използването на бойни отровни вещества. Това става едва на 13 април 1989 г., когато става ясно, че над 300 души са получили различни степени на отравяне от използваните бойни отровни вещества [13].

Загиват 19 души, от които 16 са жени. Тези коментатори, които се опитват да оправдаят действията на властите, подчертават, че 18 загинали са починали не от побоя, устроен над демонстрантите, а са били стъпкани. Както отбелязва Артъом Кречетников, тези коментатори естествено заобикалят въпроса как е възникнала „блъсканицата“ и как са били стъпкани жертвите.

Освен това по мнението на медиците в голяма част от случаите задушаването от притискане и смачкване на гръдната клетка е било фатално „подсилено“ от действието на използваните сълзотворни газове и аерозоли. През първите часове след разгонването на митинга са били приети в болници 183 демонстранти. Отровените от CN и CS са над 300 души. Травми с различна тежест са получили 290 души, като 21 от тях са били наранени с прословутите „леки пехотни лопатки“. Един демонстрант е получил огнестрелна рана в главата си [13].

По данни на следствената комисия на Върховния съвет на Грузинската ССР в рамките на един месец след побоищата в здравните заведения са се обърнали за помощ 4035 души. Генералната прокуратура на СССР, която на практика поема „адвокатската защита“ на извършителите на насието, пледира за 2129 пострадали, обърнали се към болниците. Разликата между двете числа прокурорите обясняват с твърдението, че много граждани са се обръщали към лекарите неколkokратно [13].

КОНФЛИКТЪТ В НАГОРНИ КАРАБАХ И СЪСТОЯНИЕТО НА СВОБодно ПАДАНЕ НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ВЛАСТ В БАКУ

Вече беше отбелязано, че Януарските събития в Баку от 1990 г. са много силно катализирани от конфликта в Нагорни Карабах. Населението в Азербайджан, особено младите хора, са възмутени от бездействието на комунистическото ръководство в Баку, което не предприема никакви действия в защита на азербайджанците в Нагорни Карабах. В Нагорно-Карабахската автономна област (НКАО) арменците са мнозинство в три от общо четирите административни района на областта. Азербайджанците обаче са мнозинство в четвъртия район с център историческия гр. Шуша (наричан от арменците Шуши).

Когато започва движението за присъединяване на НКАО към Арменската ССР, един от първите резултати е прогонването на азербайджанското население от областта. Фактически искането за отделяне на Нагорни Карабах датира още от 1987 г., но страстите се развихрят с особена сила през 1988 г. Впоследствие всичко това ще прерасне в масово пропъждане на всички азербайджанци от Армения и на почти цялото арменско население от Азербайджан. Става дума за хуманитарна катастрофа, която минава пред очите и покрай ушите на световната общественост, без никой да обърне особено внимание на това [7].

Създава се огромно напрежение, породено от пълната неспособност на комунистическото азербайджанско ръководство в Баку да защити териториалната цялост на страната и от ежедневните срещи на жителите на Баку с бежанците от Нагорни Карабах, а после и от цяла Армения. На фона на това напрежение започват актове на насилие, като погрома в Сумгаит от 27 – 29 февруари 1988 г.

Сумгаит е сателитен град на Баку със значителен дял на т.нар. „луппенпролетариат“. През февруари 1988 г. в Баку са взети извънредни мерки за сигурност, за да не се допусне конфликт на етническа основа между местното азербайджанско и арменско население. Първоначално тези мерки работят. Такива мерки обаче не са взети в Сумгаит, където се разразяват нападения над местни арменци, палежи, грабежи и убийства [7; 10]. В Сумгаит сякаш се пресичат двете сюжетни линии на разпадането на СССР – рязкото обостряне на социалните проблеми и конфронтацията на етническа и национална основа.

Томас де Ваал нарича тези събития „първия в съвременната съветска история изблик на масово насилие“ [7]. Тази констатация

ция, разбира се, е оспорима в частта си за „първенството“, но няма съмнение, че това е проява на масово безумие и свързаното с него насилие.

Има разнообразни свидетелства, че населението в Сумгаит е било „обработвано“ от провокатори, сред които най-вероятно е имало представители на различни политически направления. Арменските източници естествено сочат радикалните азербайджански националисти. Има обаче и достатъчно указания, че „на терена“ в Сумгаит са работили и представители на съветските тайни служби, които не са се отчитали пред местното партийно и държавно ръководство в Баку.

Има и сериозни указания, че със събитията около Сумгаит са се решавали вътрешнопартийни интриги в рамките на Комунистическата партия на Азербайджанската ССР. Така например първият секретар на Градския комитет на партията в Сумгаит – Джахангир Муслимаде, буквално насила е изтласкан да поведе „похода“ на протестиращите към Сумгаит със знамето на Азербайджанската ССР в ръце [7]. Това естествено му струва политическата кариера, но има съмнения, че последното е било планирана операция, а не справедливо наказание за действията му.

Каквато и да е истината за подстрекателството на погромите в Сумгаит, жертвите са невъзвратими. По официални данни на Генералната прокуратура на СССР в хода на кървавите безредици са загинали 32 души – 26 арменци и 6 азербайджанци. Тези данни се оспорват ожесточено от арменската страна. Проблемът е, че Москва не провежда добросъвестно разследване на причините за погромите, както и за жертвите, което от своя страна допълнително налива масло в арменско-азербайджанския конфликт.

Това също така допълнително дава основание за съмнения, че Сумгаитският погром е провокация, организирана „от горе“, за да се създадат предпоставки за намеса на „центъра“ и за задушаване на набиращото скорост азербайджанско национално движение.

БЕЗ ШАНСОВЕ ЗА ПОМИРЕНИЕ

Неспособността на комунистите в Азербайджан да защитят азербайджанското население в Нагорни Карабах, да не говорим за териториалната цялост на тази съветска република, нежеланието на комунистическата власт в Ереван да съдейства за намаляване на напрежението и изключително двусмисленото поведение на централната власт в Москва допълнително усложняват обстановката.

Целта на този текст не е да прави анализ на хода на конфликта в Нагорни Карабах, който заслужава отделно внимание, а само да открие неговото изключително значение за пробуждането на азербайджанското национално движение и в крайна сметка за скъсването на Азербайджан със СССР и Москва. Трябва обаче обезателно да се посочи, че дори и елитите на трите страни в конфликта да са имали най-добри намерения, помиряването и нормализацията на ситуацията биха били истински Херкулесов подвиг. На никой от изброените фактори обаче през ум не му минава да търси пътища към останалите. Още повече че страните изобщо си нямат абсолютно никакво доверие.

Арменците разчитат много на своето лоби сред близкото обкръжение на Михаил Горбачов. Арменски делегации успяват да стигнат до Михаил Горбачов и да говорят с него с часове. Интензивни са контактите на арменците и с Александър Яковлев – идеолога на „перестройката“. Отделно един от близките сътрудници на Горбачов също е арменец.

Много скоро ще възникне ситуация, при която всички са абсолютно недоволни от Москва. Арменците са недоволни за това, че „мисиите“ им при Горбачов не довеждат до приемане на исканията им. Азербайджанците са убедени, че арменците „играят с белязани карти“ и че тяхното лоби подработва подкрепата на Горбачов за арменската кауза.

В Нагорни Карабах негодуват защо централната власт се бави толкова и не решава толкова „очевиден“ въпрос – населението в НКАО иска да е в Арменската ССР, значи Москва трябва да прехвърли областта към Армения и точка. Естествено, за съдбата на азербайджанското население в автономната област, и особено в Шуша, никой не обелва и дума. За международноправните гаранции за териториалната цялост на държавите също никой не иска да си спомня.

Когато Михаил Горбачов обяснява на арменските делегации, че такива „горещи точки“ като Нагорни Карабах в СССР има „поне 15“ и ако удовлетвори исканията на арменците, ще подпали целия Съветски съюз, арменските емисари остават с впечатлението, че са предадени. Естествено, в главите на арменците в Нагорни Карабах и не само там бързо узрява идеята, че като не им дават искания „Миациум“, то те сами ще си го вземат. Естествено, със силата на оръжието.

Азербайджанците са много обезпокоени от факта, че арменската кауза може да разчита на симпатията не само на високопоста-

вени деятели на комунистическата власт, но и на най-ярки фигури сред съветските дисиденти. На първо място сред тях е легендарната фигура на Андрей Сахаров, чиято съпруга е от арменски произход по баща.

Елена Бонер – съпругата на Андрей Сахаров, е родена на 15 февруари 1923 г. в Туркмения. Баща ѝ е арменец – Левон Саркисович Кочаров (Кочарян). Арменец е и доведеният ѝ баща – Геворк Саркисович Алиханян. Родителите на Левон Кочарян са родени в два съседни уезда на Елесаветполска губерния. Баща му – Саркид Кочарян, е родом от гр. Шуша, който е център на едноименния уезд. Майка му – Герцелия Тонунц, е родом от с. Хинзирак (Хиндзорск) в Зангезурски уезд [14].

Самата Елена Бонер пише в спомените си: „От роднините на моя кръвен баща Кочаров (Кочарян) Левон Саркисович познавах само майка му, моята баба, Герцелия Андреевна Тонунц. Нейната сестра Елена, която ме е гледала като малка, и дядо ми не помня. До революцията те са живеели в гр. Шуша, но са избягали в Туркестан от Нагорни Карабах, когато там колели арменците по време на гражданската война“.

Геворк Саркисович Алиханян е първи секретар на ЦК на Комунистическата партия (болшевики) в периода 1920 – 1921 г. и е пряк участник в налагането на съветската власт в Армения. През следващите 10 години – 1921 – 1931, работи на високи партийни постове в болшевишката партия в районни комитети на РКП (б) – Бауманския в Москва и в няколко районни комитета в Ленинград. След това работи 6 години (от 1931 до 1937) в Изпълнителния комитет на Коминтерна. Репресиран е и е разстрелян на 13 февруари 1938 г. [15; 14].

Андрей Сахаров пише в спомените си: „Геворк Алиханов завършил семинарията в Тифлис заедно с Анастас Микоян, двамата заедно били дашнаци (арменска национална партия), заедно станали болшевики. Познавал е Камо, Берия. На последния ударил плесница през 1916 г. заради някаква простачина по отношение на девойка. Активен участник в Бакинската комуна и в установяването на съветската власт в Армения през 1920 г.

Провъзгласил съветската власт от балкона в Ереван пред събралата се тълпа и частите на Червената армия и пак тогава изпратил влязлата в историята телеграма за установяване на съветската власт до „вождовете на световния пролетариат“ – Ленин, Троцки и Зиновиев“, като я подписва „Първи секретар на ЦК на КП(б) на Армения“.

След въстанието на дашнаците се оттегля с частите на Червената армия на Семьоновския проход, където се отбранява няколко месеца в условията на необичайно студена зима. От тогава и за цял живот ще бъде приятел с Агаси Ханджян (убит от Берия през 1936 г.). Работил заедно с Киров. През последния период от живота си бил член на Изпълнителния комитет на Коминтерна, завеждащ отдел „Кадри на Коминтерна“.

Не е много ясно дали Сахаров не е надценил позицията на Алиханян в Изпълнителния комитет на Коминтерна. Според Хамлет Мирзоян през 1931 г. Изпълкомът на Коминтерна е поканил Геворг Алиханян в Москва, за да стане „сътрудник в отдел „Кадри“. Тогава съпругата му Рут (Руфъ) е назначена на работа в Института „Маркс – Енгелс – Ленин“ при ЦК на ВКП(б). Алиханян обаче със сигурност е бил в много близки отношения, не само служебни, но и лични и семейни, със Сергей Киров [14]. На шахматното поле на съветската власт той в никакъв случай не е „пешка“, а е поне „кон“.

Редовен посетител в дома на Алиханов бил и Борис Пономарьов. По молба на съпругата си Геворк Алиханов уредил Пономарьов на работа в Коминтерна като политически референт. След смъртта на Сталин като завеждащ отдел и секретар на ЦК на КПСС Пономарьов отговаря за връзките със световното работническо и комунистическо движение [14].

Смята се, че Геворк Алиханов е спасил живота на Йосип Броз Тито по време на сталинските чистки.

Арменско-азербайджанското противопоставяне се изостря и поради пълното отсъствие на някакъв фактор, който да може да играе ролята на медиатор, на „преговарящ“ между Баку и Ереван. Вън от всякакво съмнение е, че неспособни да овладеят конфликта в Нагорни Карабах, съветските държавни величия водят изключително двулична политика по отношение на Азербайджанската и на Арменията ССР.

Фархад Агамалиев – първи секретар на посолството на Република Азербайджан в Руската федерация, пише за това в статия по повод на 10-годишнината от клането в Баку: „По това време в Баку дойде Егор Лигачов (член на Политбюро на КПСС – бел. авт.) и говореше, че Москва добре осъзнава необходимостта от решителен отпор на антиконституционните действия на арменските сепаратисти. Москва ще направи всичко, за да бъде запазена териториалната цялост на Азербайджан.“

А в Ереван по същото време пристигна друг член на Политбюро – Александър Яковлев, станал след смъртта на Михаил Сус-

лов едва ли не главен кремълски идеолог. Той говорел на арменците, че тяхното дело е право и че те обезателно ще победят“ [2].

Афранд Дашдамиров, който е пряк очевидец на тези събития, нарича пренията между арменското лоби и азербайджанското държавно ръководство „дуел на съветския Олимп“. Това той прави във втората част на студията си „Карабахският конфликт в контекста на перестройката“ [6].

В политиката е много важно не само какво се казва, но и кой го казва. Афранд Фирудинович Дашдамиров е доктор на философските науки, професор по национални и федеративни взаимоотношения в Руската академия на държавната служба при Президента на Руската федерация, академик на Азербайджанската република, академик на Международната обществена академия на педагогическите и социалните науки. Автор е на 15 книги и монографии и на около 200 публикации.

През периода 1970 – 1981 г. е завеждащ Катедрата по философия на Бакинската висша партийна школа; завеждащ отдела по теоретични проблеми на националните отношения при Института по философия и право на Академията на науките на Азербайджанската ССР. Десет години (от 1981 до 1991) е завеждащ отдел в ЦК и секретар на ЦК на Комунистическата партия на Азербайджанската ССР.

Както се вижда, Афранд Дашдамиров е с изключително солидно номенклатурно минало, така че той не може да бъде заподозрян, че е бил на каквито и да са дисидентски позиции. Въпреки това оценката му за действията на партийните елити на КПСС, Азербайджанската и Арменията комунистическа партия по отношение на Карабахския конфликт и на политическия процес в Азербайджанската ССР е унищожителна.

Дашдамиров помества изцяло материалите от заседанието на Президиума на Върховния Съвет на СССР от 18 юли 1988 г., на което се разглежда въпросът за взетите решения от Върховния съвет на Арменията ССР и от Върховния съвет на Азербайджанската ССР по отношение на Нагорни Карабах. От текста на стенограмата се вижда, че диалогът във висшето съветско партийно и държавно ръководство направо се е разпаднал на отделни монолози и никой не желае да търси сближение с отсрещната страна дори и на йота [6].

Тонът е зададен още с първото изказване след встъпителните думи на Андрей Громико. Думата взема Г. М. Восканян, който е председател на Президиума на Върховния съвет на Арменията ССР, както и заместник-председател на Президиума на Върховния съвет на СССР.

Въпреки че е под постоянното подозрение, че е на страната на арменците, Михаил Горбачов взема думата след Восканян и казва следното: „В какво виждате компромиса? Предполагам, че сме длъжни да намерим решение, което не би ощетявало нито арменския, нито азербайджанския народ, не би ги поставяло в положението, когато един вид едните са удържали победа, а другите са претърпели поражение. Ако ще е така, всичко ще си остане както преди и страстите ще се разбушуват още повече. Хайде да търсим разумен изход. (...) Ето Вие сте представител на върховната власт в съюзната република. В какво е Вашата роля? Да се бяхте събрали няколко пъти и да изработите заедно с ръководството на Азербайджан решение, което и ние бихме приели.

Но вие внасяте, всеки поотделно, отделни предложения и ни заставяте да приемем решение. Въпросът се поставя по такъв начин: видите ли, виновни са Москва и Кремъл. Ние ви молим да се трудите спокойно, да работите и да си изяснявате ситуацията заедно. Няма как да се решават въпросите, когато се върви с рогата напред. Какви въпроси могат да бъдат решени по такъв път? Тук изобщо не става дума за решаване на въпросите и това, разбира се, е ненормално.

Кой мъти водата в Степанакерт? Къде са пружините на напрежението? От къде идват тези импулси? Хората се оплакват, че не ги пускат на работа. Ако някой каже нещо против, него започват да го заплашват. Такива са явленията и в Азербайджан: намират се хора, които само търсят къде ще пламне огън, за да хвърлят не само дръвца в него, но и експлозив да пъхнат. При това се позовават на народа. Какво общо има тук народът?“ [6].

След това говори Председателят на Президиума на Върховния съвет на Азербайджанската ССР и заместник-председател на Президиума на Върховния съвет на СССР С. Б. Татлиев. Естествено, той отхвърля всички претенции на колегата си заместник-председател на Президиума на Върховния съвет на СССР – Восканян. Горбачов отново коментира: „Председателят на Президиума на Върховния съвет на Армения каза, че трябва да се търси изход и трябва да го търсим заедно. В какво виждате компромиса? (...) Та аз виждам по изказването на арменската страна, че арменците не вярват в съществуващите днес гаранции, не вярват, че напрежението няма пак да се възобнови. (...) Как да ги усилим? *(гаранциите – бел. авт.)* Вие отричате, че в НКАО е имало сериозни деформации.

Няма ли да се съгласите с моето предложение, че вие, азербайджанските другари, все пак трябва да се посъветвате още? Помислете още, помислете. Има различни варианти“ [6].

Горбачов казва една истина – че арменската страна отхвърля „статус кво-то“. Едновременно с това той доста свободно хвърля репликата, че „има различни варианти“. Има абсолютно патова ситуация и в Москва не успяват да измислят нищо по-добро от това да поставят областта на свое пряко подчинение, без да напуска формално Азербайджанската ССР.

Дуелът на съветския Олимп не донесе разрешение на Карабахския проблем. Арменците в Нагорни Карабах все повече търсят решение със собствени сили и със собствено... оръжие. Азербайджанците не са готови за това – нито като политическо ръководство, нито като органи по сигурността. Арменците са несравнимо по-подготвени и по-организирани. Тази подготовка е текла години преди това.

Томас де Ваал изрично отбелязва, че в навечерието на избухването на конфликта в Нагорни Карабах младите хора, и особено комсомолският актив в Степанакерт, са били въоръжени с чехословашко оръжие [7].

Тук трябва да се проследи интересната връзка, че чехословашките тайни служби са отговаряли както за контактите с „Организацията за освобождение на Палестина (ООП)“, така и за връзките с терористите от „Червените бригади“ в Италия. По този начин най-титuluваната лява терористична организация в Италия се сдобива със значителни количества чехословашко оръжие.

На практика въоръжението и екипировката за крайнолевия италиански тероризъм е „осчетоводено“ в тайните служби на държавите от Варшавския договор като помощ за ООП. Пред италианския съд лидери на „Червените бригади“ признават за създадените връзки с ООП и за получена помощ от палестинците [26; 28; 27].

От друга страна арменските въоръжени милиции в Бейрут работят в тясна връзка с ООП. Това се потвърждава и от биографичната книга за Монте Мелконян, написана от брат му. Монте Мелконян е калифорнийски арменец, специалист по археология на урартската култура, преминал през няколко етапа на терористична дейност и накрая загинал в Нагорни Карабах като командир на бойна единица от над 5000 души [30].

В своята политическа, военна и терористична кариера Монте Мелконян има период, през който пребивава в Бейрут и се

включва в местните арменски милиции, които държат пропалестинска позиция [30].

Впоследствие Монте Мелконян се появява в най-различни невралгични точки по света, а този конкретен епизод показва и доказва, че между арменската диаспора по света, арменските милиции в Бейрут и Степанакерт (а най-вероятно и в Ереван) е имало установена постоянна работеща връзка.

Тази връзка несъмнено е дала възможност по същия модел, както при „Червените бригади“, да се отклонява оръжие, предназначено официално за ООП, към други дейности – в случая за нелегалното въоръжаване на арменските активисти в Нагорни Карабах. Съветският съюз вече не съществува, но за всички донори на оръжие за различни организации „worldwide“ остава поуката, че оръжието, предназначено за „точка А“, може да се окаже в „точка Б“, която да е... на твоя собствена територия. Или, както казва българската народна поговорка, „волът рие – на врата му пада“.

От всичко изложено се вижда как непримиримостта между страните ескалира. И двете страни се чувстват прави, а арменците се чувстват и силни. Така в крайна сметка тази непримиримост се разразява във въоръжен конфликт, който не е приключил и до ден днешен. Но да се върнем към трагедията от 20 януари 1990 г., нейните причини и последствия.

ПАДАНЕТО НА АЗЕРБАЙДЖАНСКАТА „БЕРЛИНСКА СЕНА“, ИЛИ ПОСЛЕДНАТА КАПКА НА ТЪРПЕНИЕТО НА СЪВЕТСКИТЕ ВОЖДОВЕ

В много коментари и изследвания на събитията от 20 януари 1990 г. се подчертава, че към момента на трагедията, чиито причини търсим, никой не е повдигал въпроса за отделянето на Азербайджан от СССР. Това е допълнителен аргумент при моралното осъждане на съветската военщина и на политическите лидери, организирани касапницата от 20 януари 1990 г. Това твърдение обаче пропуска два многозначителни факта, които са от особено значение за параноичните настроения в Москва.

Първият факт е, че за разлика от събитията в Тбилиси през 1989 г. събитията в Баку настъпват вече след падането на Берлинската стена. „Политическият ледоход“ вече е станал планетарен, Берлинската стена я подаряват и разпродават на парченца като сувенири, а Съветската армия започва да си стяга багажа за напускане на позициите си в Централна Европа. Западната група войски

си отива у дома. Генералите в Москва надали са щастливи, макар че реакцията на СССР като цяло е съвсем спокойна.

Вторият факт е особено многозначителен. През м. декември 1989 г. азербайджанците се захващат с разрушаването на своята собствена „берлинска стена“. Става дума за укрепената граница между СССР и Иран, която в значителна част се движи между Нахичеванската АССР – част от Азербайджанската ССР, и Иран. В северо-западен Иран преобладава азербайджанското население. Неслучайно тази територия е известна като „Южен Азербайджан“. За ужас на съветското ръководство между 4 и 19 декември 1989 г. жителите на Нахичеванската АССР заедно с ентузиаста, пристигнали от вътрешността на Азербайджан, започват масово да излизат на границите с Иран и да рушат т.нар. „инженерни съоръжения“, с които границата е укрепена. Народният фронт на Азербайджан (НФА) участва дейно в този емоционален изблик. НФА дори влиза в конфликт с един от командирите на местните погранични отряди – Жуков. На 23 декември 1989 г. на Жуков е отправен ултиматум в срок до 31 декември да се подчини на НФА и да не противодейства на започналото демонтиране на „кльона“ по границата. Естествено, от КГБ веднага разпространяват информация за това, че въоръжени отряди стоят на границата. Сюжетът се подема от централния съветски печат, който пише за бойци, въоръжени с ловджийски пушки и бутилки с „коктейл Молотов“.

Но на 31 декември 1989 г. азербайджанците от Нахичеванската АССР си устройват масов празник на границата без каквото и да е оръжие. Тълпи от азербайджанци разрушават напълно дълъг участък от укрепената граница, преминават р. Аракс и се побратимяват със своите сънародници от другата страна на границата [7].

Едва ли това събитие е зарадвало чак толкова много властите в Техеран, които не държат особено на връзките между Северен и Южен Азербайджан. Твърди се, че от иранска страна в събитията участват над 800 души. Но в Москва то предизвиква ураган от недоволство. На 10 януари 1990 г. Президиумът на Върховния съвет на СССР приема постановление „относно грубите нарушения на Закона за държавната граница на СССР на територията на Нахичеванската АССР“, в което станалото е „решително осъдено“. Изданията на централния съветски печат пък се надпреварват да твърдят, че „азербайджанците са се хвърлили в обятията на ислямския фундаментализъм“ [7].

Междувременно не без подкрепата на Народния фронт на Азербайджан формиранията на Съветската армия в Нахичеванс-

ката АССР са поканени не особено учтиво да си потърсят друга дислокация [10]. Пак в края на декември 1989 г. по-радикално настроени активисти на НФА завземат различни партийни и административни сгради в Джалилабад и в Ленкоран. Заедно с унищожените близо 700 км гранични съоръжения тези прояви на свободолубие окончателно формират у военните, а и у партийните, власти убеждението, че на азербайджанците трябва да се даде урок.

ПОСЛЕДНИТЕ ДЕСЕТ ДНИ ДО ТРАГЕДИЯТА

Междувременно съветската власт в Баку стремително губи позиции. Независимо че на 6 – 8 януари 1990 г. НФА е напуснат от някои от основателите си, които основават Социалдемократическата партия, всеобщото очакване е, че на предстоящите избори за Върховен съвет, насрочени за м. март 1990 г., Народният фронт може да победи. Ентузиазмът от тази възможност е огромен, на входовете на града се създават пикети и контролни пунктове на НФА.

На 11 януари 1990 г. Народният фронт организира в Баку грандиозен митинг срещу бездействието на правителството. На 13 януари в центъра на Баку започва митинг с искане за оставката на първия секретар на ЦК на Компартията на Азербайджанската ССР – Абдурахман Везиров. На същия митинг е обявено за създаването на Съвет за национална отбрана начело с лидера на НФА – Елчибей.

Везиров е протеже на Горбачов. Какви функции са предвиждали за Съвета за национална отбрана лидерите на НФА е донякъде неясно, но всичко минава под общия знаменател на протеста срещу бездействието на властите, докато арменците прочистват Нагорни Карабах от азербайджанското население, а и от азербайджанските власти.

В тази обстановка на същия ден като по команда отново започват безредици и нападения над арменското население. За много от съвременниците на тези събития няма съмнение, че погромите са провокирани от съветските тайни служби, които търсят пътища за дискредитация на НФА и за убеждаване на върховната власт в страната, че „азербайджанците трябва да бъдат поставени на мястото им“. Има свидетелства за много странно поведение на погромджиите, които се движат със списъци с адреси, което също навежда на мисли за намеса на „тихия фронт“.

Лидерите на Народния фронт разбират, че някой им е подготвил капан с далече отиващи последствия, и полагат усилия за спиране на погрома и за спасяване на нападатите арменци. За

това свидетелстват и руснаци очевидци, както и рускоезични автори [23].

Въпреки това на азербайджанското движение е лепнат етикетът „погромаджии“. Разбира се, не могат да бъдат оневинени представителите на НФА, които не успяват да овладеят ситуацията. Дадени са жертви и започва ново бягство на арменци от Баку. Повечето от тях бягат в Русия и в Туркмения (в пристанището Красноводск на брега на Каспийско море), но някои се оказват в Степанакерт в Нагорни Карабах, което допринася още повече за ескалацията на напрежението.

На 15 януари е обявено извънредно положение в Азербайджанската ССР, но то не се отнася за столицата Баку. „Центърът“ се готви планомерно за „окончателно решение“ на въпроса с азербайджанското непослушание. Едновременно с това през следващите дни Баку се тресе от протести и стачки. НФА призовава да се блокират казармите в града, за да не може да се използва военна сила срещу протестиращите. Блокирани са и правителствените сгради [10; 7].

На 19 януари 1990 г. вече нищо не може да спре стремителния ход на събитията. Баку е парализиран от стачка и залят от протести с искане да не се въвежда извънредно положение в столицата. Около казармите са издигнати барикади и стотици хора дежурят на тях, за да не допуснат излизането на армията на улиците. Участниците в протестите изобщо не си дават сметка, че Съветската армия вече се придвижва по суша, въздух и вода към Баку и че казармите скоро няма да са главната им грижа.

Междувременно диверсионна група на съветските тайни служби взривява телевизионния предавател в Баку. Докато НФА и Москва се обвиняват взаимно в това кой е извършителят, Върховният съвет на Нахичеванската автономна съветска република обявява за нейното напускане на състава на СССР и за независимостта ѝ.

Военните вече могат да щурмуват Баку. И кръвта скоро потича като река.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Погромът над столицата на Азербайджанската ССР – гр. Баку, станал известен като „Черният януари“ от нощта на 20 януари 1990 г., несъмнено е резултат на истеричната реакция на висшите етажи на специалните служби в Москва и на съветския генерали-

тет на развитието на националното движение в Азербайджан и на започналото общо геополитическо отстъпление на СССР от Европа.

Падането на Берлинската стена и премахването на защитните съоръжения по границата между Нахичеванската АССР и Иран несъмнено са сред факторите, предизвикали асиметричната реакция на съветския генералитет, който в лицето на министъра на отбраната Язов дава заповед да се щурмува столицата на собствена съюзна република.

Без да се задълбочаваме в анализи и спекулации кое е първично и кое – вторично, но възходът на националните движения в Съветския съюз и безкрайното задълбочаване на икономическите и социалните проблеми в страната влизат в своеобразно синергично взаимодействие, образуват „синергична примка“, в която всеки от двата фактора дава допълнителна енергия на другия.

Има и крайно основателни подозрения, които по никакъв начин не могат да бъдат отхвърлени, че ръководството на силовите структури – службите по сигурността и Министерството на отбраната в Москва, катализират етнополитическите и националните конфликти на територията на СССР, като се опитват да „управляват хаоса“ и така да запазят първенстващото си положение в съветската йерархия (по въпроса за „управлението на хаоса“ вж. във: [24]).

Като доказателство за основателността на тези подозрения идва фактът, че накрая елитите от силовите структури правят опит за преврат срещу Горбачов – създаването на Държавния комитет по извънредното положение (ГКЧП) и въвеждането на извънредно положение в страната по време на т.нар. „Августовски пуч“ от 19 август 1991 г. Опитът за преврат завършва с провал, но това не означава, че в стратегията на превратаджиите не е влизало допълнителното нагнетяване на етническо напрежение в различни точки на страната (Горбачов говори за поне „15 горещи точки“).

В крайна сметка в случая с Азербайджан крайните действия на Министерството на отбраната на СССР в Баку довеждат единствено до необратимото скъсване на народа на прикаспийската република с „Центъра“. Буквално за едно денонощие десетки хиляди членове (оценките са за над 40 000 души) на Комунистическата партия на СССР (КПСС) скъсват партийните си членски книжки. Това не е опортюнизъм, а реакция на огромния шок, преживян от жителите на Баку по време на щурма на града от страна на Съветската армия.

Нощта на 20 януари 1990 г. се превръща в историческа точка, след която няма връщане назад. В морален план Азербайджан

е безнадежно загубен за СССР и след по-малко от две години, на 18 октомври 1991 г., е обявена независимостта на страната. Два месеца по-късно – на 8 декември 1991 г., Борис Елцин, Станислав Шушкевич и Леонид Кравчук обявяват, че изтичащият Съюзен договор на СССР няма да бъде подновен. СССР отива в небитието на историята.

Литература

1. **Агаев**, Расим Хусейноглу, Зардушт Мубаризоглу Ализаде. Азербайджан. Конец второй республики (1988 – 1993). Москва: Граница, 2006. ISBN 5-94691-207-0

2. **Агамалиев**, Фархад. За что расстреляли Баку? – В: *Независимая газета*, 18.01.2000 г.

3. **Высокинский**, Григорий Вениаминович. Механизм изменений в политической элите России (в ходе смены политического курса в 1982 – 1991 гг.). Диссертация на соискание ученой степени „доктора политических наук“. Специальность 23.00.02 – политические институты и процессы. Институт государственного управления и социальных исследований МГУ, Кафедра политической социологии, Москва, 1998. [онлайн]. <http://gregos.narod.ru/DOCS/MGU3.htm>

4. **Гулиа**, Нурбей. Грузинский амаркорд. Мертвые дети падали с деревьев словно яблоки. – В: *Огонек*, № 40, 27.12.1999, с. 11.

5. **Дашдамиров**, Афранд. Карабахский конфликт в контексте перестройки: в преддверии распада. Карательная акция в Баку. – В: *Вестник аналитики*, № 2 (32), 2008, с. 142 – 152. [онлайн]. http://www.isoa.ru/docs/vestnik_2008-232.pdf

6. **Дашдамиров**, Афранд. Карабахский конфликт в контексте перестройки. Дуэль на советском Олимпе. – В: *Вестник аналитики*, № 4 (22), 2005, с. 135 – 150. [онлайн]. http://www.isoa.ru/articles.php?binn_rubrik_pl_articles=201

7. **Де Ваал**, Томас. Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. Перевод Олега Алякринского. Москва: Текст, 2005.

8. **Журавель**, В. П. Так все начиналось (к 15-летию декабрьских событий в г. Алма-Ата). – В: *Право и безопасность*, № 1, 2001.

9. **Заключение** Комиссии Съезда народных депутатов СССР по расследованию событий, имевших место в Тбилиси 9 апреля 1989 года. Председатель Комиссии: А. А. Собчак, Ответственный секретарь Комиссии: С. Б. Станкевич. [онлайн]. <http://sobchak.org/rus/docs/zakluchenie.htm>

10. **Зверев**, Алексей. Этнические конфликты на Кавказе, 1988 – 1994. Часть 3. Этнические конфликты в Грузии, 1989 – 1994 гг. [онлайн]. <http://poli.vub.ac.be/publi/ContBorders/rus/ch0103.htm>

11. **Как** был взят Баку. – В: *Страна и мир*, № 2, 1990, с. 45. ISSN 0178-5036. [онлайн]. https://vtoraya-literatura.com/pdf/strana_i_mir_1990_2_text.pdf

12. **Колодин**, Кирилл. Они сражались за Сталина. 55 лет назад – 9 марта 1956 года – в Тбилиси расстреляли демонстрацию в защиту „добро-

го имени Сталина“. – В: *Известия*, 9 марта 2011. [онлайн]. <https://archive.is/20130417024514/www.izvestia.ru/hystory/article3152533/#selection-491.0-491.19>

13. **Кречетников**, Артем. Тбилиси – 89: „Ночь саперных лопаток“. [онлайн]. *BBCRussian.com*, 7 апреля, 2009, 11:19 GMT, 15:19 МСК. http://news.bbc.co.uk/hi/russian/russia/newsid_7977000/7977116.stm

14. **Мирзоян**, Гамлет. Советские правители Армении: от Геворга Алиханяна до Сурена Арутюняна. – В: *Ноев ковчег*, № 9 (132), Сентябрь 2008. [онлайн]. <http://noev-kovcheg.ru/mag/2008-09/1312.html>

15. **Московская Хельсинкская Группа**. История. Члены МХГ (1976 – 1982). Боннэр Елена Георгиевна. [онлайн]. <http://web.archive.org/web/20110719024353/http://www.mhg.ru/history/1B323F9>

16. **Обращения**, заявления, мероприятия. Управление делами Президента Азербайджанской Республики. Президентская библиотека. [онлайн]. http://files.preslib.az/projects/aggression/m3_ru.pdf

17. **Общее** заключение независимых военных экспертов общественной организации „Щит“ на события в г. Баку 13 – 25 января 1990, с. 52 – 55. – В: *Обращения*, заявления, мероприятия. Управление делами Президента Азербайджанской Республики. Президентская библиотека. [онлайн]. http://files.preslib.az/projects/aggression/m3_ru.pdf

18. **Общество** „Мемориал“. Хронология конфликта. [онлайн]. http://old.memo.ru/hr/hotpoints/karabah/Getashen/chapter1.htm#_VPID_2

19. **Подавление** митинга в Тбилиси 9 апреля 1989 года. – В: *РИА Новости*, 9 апреля, 2009 г., 09:04. [онлайн]. <https://ria.ru/20090409/167605226.html>

20. **Султанов**, Чапай. Последний удар Империи. Баку, 20 января 1990 г. Баку, 2004.

21. **Трубин**, Н. С. О результатах расследования тбилисских событий 9 апреля 1989 г. Российский информационно-аналитический и образовательный проект „Война и мир“, 9.11.2009 г., 00:17. [онлайн]. <http://www.warandpeace.ru/ru/analysis/view/16942/> (Источник: Блог Виктора Амантовича Алксниса. Документы по событиям в Тбилиси, 08.11.2007 г., 14:42:00. [онлайн]. <https://v-alksnis2.livejournal.com/76091.html>)

22. **Фурман**, Дмитрий, Али Абасов. Азербайджанская революция. – В: *Публикации Музея и общественного центра „Мир, прогресс и права человека“ и Архива Сахарова*. [онлайн]. http://old.sakharov-center.ru/publications/azrus/az_005.htm

23. **Фурман**, Дмитрий. Несостоявшаяся революция. Политическая борьба в Азербайджане (1988 – 1993 годы). – В: *Дружба народов*, 4, 1994. [онлайн]. <http://dmitriyfurman.ru/wp-content/uploads/2012/04/%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%B04.94.pdf>

24. **Цанов**, Иван. Хаосът и редът в контекста на управлението. София: Българска асоциация на конфликтолозите, 2017.

25. „**Черный** январь“. Баку – 1990. Документы и материалы. Баку: Азернешр, 1990. [онлайн]. http://library.virtualkarabakh.az/uploaded_files/pdf/772158e519d1-4.pdf

26. **Around** the World. Red Brigades Leader Tells of Ties to P.L.O. – In: *The New York Times*, March 17, 1982. [online]. <https://www.nytimes.com/1982/03/17/world/around-the-world-red-brigades-leader-tells-of-ties-to-plo.html>

27. **Italian** secret service says KGB behind terrorist groups. May 24, 1983. UPI. [online]. <https://www.upi.com/Archives/1983/05/24/Italian-secret-service-says-KGB-behind-terrorist-groups/8456295068002/>

28. **Karmon**, Ely. The Red Brigades: Cooperation with Palestinian Terrorist Organization (1970 – 1990). International Institute for Counter – Terrorism (ICT), Israel, 2001.

29. **Keller**, Bill. Upheaval in the East: Soviet Union. Force as a Last Resort: Armed Power Salvages Moscow's Facing Authority. – In: *The New York Times*, January 29, 1990. [online]. <https://www.nytimes.com/1990/01/29/world/upheaval-east-soviet-union-force-last-resort-armed-power-salvages-moscow-s.html?pagewanted=all&src=pm&linked=google>

30. **Melkonian**, Markar and Seta Melkonian. My Brothers Road: An American's Fateful Journey to Armenia. I. B. Tauris, 2007.